

**In het hart van het
Overijsselse Landschap**

IN HET HART VAN HET OVERIJSSELSE LANDSCHAP

**EEN ERFENIS VAN DE
TEXTIELINDUSTRIE**

Luc Jehee & Mark van Veen

NOORDBOEK

INHOUD

VOORWOORD	6
90 JAAR LANDSCHAP OVERIJSEL	7
DEEL 1	
PROLOOG	9
HET ONTSTAAN	11
Wild of arcadisch?	11
Vroege natuurbeschermingsinitiatieven	14
Nederland, laatbloeier ...	15
TWENTE IN BEWEGING	17
Een ondernemersfamilie	22
Landgoederen	22
Twentse volkscultuur	25
Eerste stappen in de natuurbescherming	29
DE AANLOOP	37
Eerste gesprekken	37
Landgoederen in de verkoop	39
De oprichtingsvergadering	41
Wat te doen?	42
De eerste bestuursvergadering	43
DEEL 2	
EEN MOEIZAME START	45
RENDEMENTSDEKEN	47
OP DE TANDEM VAN	48
Wahlenbergia-reservaat	50
LANDGOEDEREN	52
De Eversberg	52
Het Nijenhuis	53
Zandhove	53
HET VRIJE UITZICHT	54
Friezenberg	55
OALE GROOND	60
Het grafheuvelland	61
Boaken op de es	63
ONTGINNEN IN DE HOOGSTE	
 VERSNELLING	65
Rietlanden rond Giethoorn	67
Dennen in het zand	69
De rand van Twente: lof der woeste gronden	71
Haaksbergerveen	71
Beerzerveld	73
Wierdense Veld	75

DE TWENTSE WATERAFVOER	76	RUILVERKAVELINGEN	154
De Buurserbeek	77	Dragline in het Agelerbroek	157
De Dinkel	79	Agrarisch natuurbeheer in het Voltherbroek	161
Niets dan droogte	80	Ruilverkaveling Beneden Dinkel	162
GENIETEN EN BENUTTEN	82	Het Denekamperveld	163
De jacht	82	BEHOUD LANDSCHAPPELIJKE WAARDEN	167
De provincie in	85	Numendal	167
		Lindebomen Hasselo	169
		Markelose Berg	169
DEEL 3		OVERIJSSELSE MOLENS	173
KANTELPUNT IN DE OORLOG	87	Stichting De Overijsselse Molen	173
		Oostendorper watermolen	174
		De molens Bels en Frans	175
GEBREK AAN SPIRIT	89	VASTLEGGEN EN VOLGEN:	
De spindoctor	91	PERMANENTE KWADRATEN	177
De voorzitterswissel	92	HET AFSCHIED	178
NATUUR IN HET OFFENSIEF	93	WAT CIJFERS ZEGGEN	182
Naar een ruimtelijke bescherming	93		
Een meidag naar buiten	97		
Comité natuurreservaten Twente	99		
Geen rijksgeld	101	DEEL 5	
Een eerste aankoop	103	NIEUWE TIJDEN	187
Als eerste subsidie	105		
Onteigening lijkt onafwendbaar	108	NATUURBESCHERMINGSJAAR N?0	189
HOOGVEEN IN DE PAUZESTAND	109	Oorsprong in de jaren zestig	189
De groene waaier	111	Nieuw elan	192
Stapsteen Langelose Veen	112	Het Reestdal	197
LANDGOEDEREN IN GEVAAR	116	STORM DOOR DE NATUURWERELD	200
		Maakbare natuur	200
		Een efficiencyslag	204
		Vledders en Leijerhooilanden	204
		EUROPESE TOPNATUUR	207
		LANDSCHAP VOOR MORGEN	208
DEEL 4			
ZELFBEWUST VOORUIT	119	EINDNOTEN	214
		BIJLAGE 1: GELDINZAMELINGEN	220
DE REKENING OPMAKEN	121	BIJLAGE 2: OVERZICHT	
Oorlogsschade	121	BESTUURSLEDEN 1932-1957	224
Geldblokkade	122	ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	228
Voor confiscatie	122	BRONVERMELDING	229
TWENTSE SCHATKAMER	125	DANKWOORD	230
De Mosbeek	109	COLOFON	232
Het 'apothekersbos'	133		
De Manderstreu	137		
TRAMBAAN ALS NATUURRESERVAAT	139		
NIETS DOEN OF INGRIJPEN	142		
HOOGVENEN TOCH BEHOUDEN	144		
De Engbertsdijksvenen	144		
Een Twents tuinbouwgebied	148		
DE LAATSTE SALLANDSE HEIDE	149		

VOORWOORD

Het is mij een genoegen, als kleinzoon van Gerrit Jan van Heek jr., het voorwoord te schrijven in dit boek gewijd aan zijn leven. Gerrit Jan van Heek heeft geleefd in een tijdperk van grote veranderingen. De industrialisatie was in Nederland nog maar net begonnen. Ontwikkelingen in telefonie, spoor-, water-, en wegvervoer volgden elkaar in snel tempo op. Gerrit Jan maakte het allemaal mee, met inbegrip van twee wereldoorlogen. In vele dagboeken heeft hij zijn ervaringen minutieus beschreven en legde hij zijn indrukken vast in talentvolle tekeningen en foto's.

Door zijn vader en oudere broers kwam hij op jonge leeftijd in contact met de jacht en de natuur in al haar facetten van leven en sterfelijkheid. Naast zijn werkzame leven als textielabrikant waren juist deze ervaringen bepalend voor zijn verdere leven. Gaandeweg ontstond het besef dat aan alle technische en maatschappelijke vooruitgang een keerzijde zat en daarmee het inzicht om niet alleen over de natuur te willen beschikken, maar deze ook te behouden en te dienen. Zo werd Gerrit Jan, in navolging van zijn tijdgenoot Jac. P. Thijssse, een natuurbeschermmer avant la lettre.

Voor u ligt het boek, waarin Luc Jehee en Mark van Veen de ondernemerszin en vasthoudendheid van Gerrit Jan belichten. Eigenschappen van doorslaggevende betekenis bij het tot stand komen van het Overijssels Landschap. Zij plaatsen Gerrit Jan in het historisch perspectief van zijn tijd en omgeving. Met de publicatie van dit boek is aan de persoon Gerrit Jan van Heek jr. een hedendaagse plaats en actualiteit gegeven.

Bernard H. Rouffaer

90 JAAR LANDSCHAP OVERIJSSSEL

Stel je eens voor dat de eerste bestuursleden van Stichting Landschap Overijssel elkaar 90 jaar na hun oprichtingsvergadering weer zouden ontmoeten. Hoe zouden ze terugkijken op die negentig jaar? Zouden ze tevreden zijn over wat Landschap Overijssel in al die jaren bereikt heeft? En hoe zouden ze kijken naar de discussie over landschap en natuur op dit moment?

Als huidige directeur-bestuurder, en formeel enig bestuurslid, zou ik daar graag bij willen zijn. Als denkoefening heb ik, lezend in dit boek, al antwoorden proberen te vinden. Laten we vooropstellen dat zij negentig jaar geleden een belangrijk besluit hebben genomen om Landschap Overijssel op te richten dat cruciaal is geweest voor de ruimtelijke inrichting van onze provincie. Want ik weet zeker dat anders een deel van de 64 huidige natuurgebieden een andere bestemming had gekregen. Wat zou van het Dal van de Mosbeek bijvoorbeeld zijn overgebleven? Niet het ecologisch waardevolle gebied dat het tegenwoordig is, ben ik bang. Of van het vele erfgoed in de natuur, zoals grafheuvels.

Ze zouden waarschijnlijk aangenaam verrast zijn over de vele vrijwilligers die in die jaren actief zijn geworden. In 1932 waren dat vooral nog vertegenwoordigers van een selecte groep, de landgoedbezitters en gegoede burgerij. Nu is Landschap Overijssel een brede volksbeweging met 3500 vrijwilligers en 9000 donateurs. Wat gebleven is, is de passie en betrokkenheid bij natuur en landschap. Eigenlijk al een soort van activisme die bijna een eeuw geleden, voor die maatschappelijke kring, best wel ongebruikelijk was. De liefde voor natuur en landschap zat diep van binnen. En niet alleen bij de 30 heren die het bestuur in het begin vormden, maar zeker ook bij een aanzienlijke groep natuurliefhebbers eromheen. Of stille beschermers op de achtergrond zoals barones Bentinck-Speelman van landgoed Beerze en Junne, die op haar – te vroege – begrafenis ook wel de ‘beschermvrouwe van het Overijsselse landschap’ werd genoemd.

Toch kun je 1932 moeilijk met nu vergelijken. In die tijd was het landschap nog in bijna de gehele provincie van hoge waarde en richtte de bescherming zich vooral op de zeer bijzondere delen ervan. Later kwamen daar gebieden bij die gered werden van ruilverkaveling. Anno 2022 zijn wij allang blij dat Overijssel maar liefst 24 Natura 2000-gebieden heeft, naast natuurlijk enkele waardevolle particuliere landgoederen. Overigens verbinden die landgoederen ons dan ook met de grondleggers van Landschap Overijssel. En die verbinding is gelijk een soort maatschappelijke, gezamenlijke opdracht die ik nu zie: samen werken aan het herstel van natuur en landschap in Overijssel. Dit kunnen we doen door samen te werken, het leggen van slimme natuurlijke verbindingen tussen terreinen en een pachtbeleid dat gericht is op een duurzaam gebruik. Zoals het eerste bestuur, daar in die statige Statenzaal in Zwolle, voor ogen had.

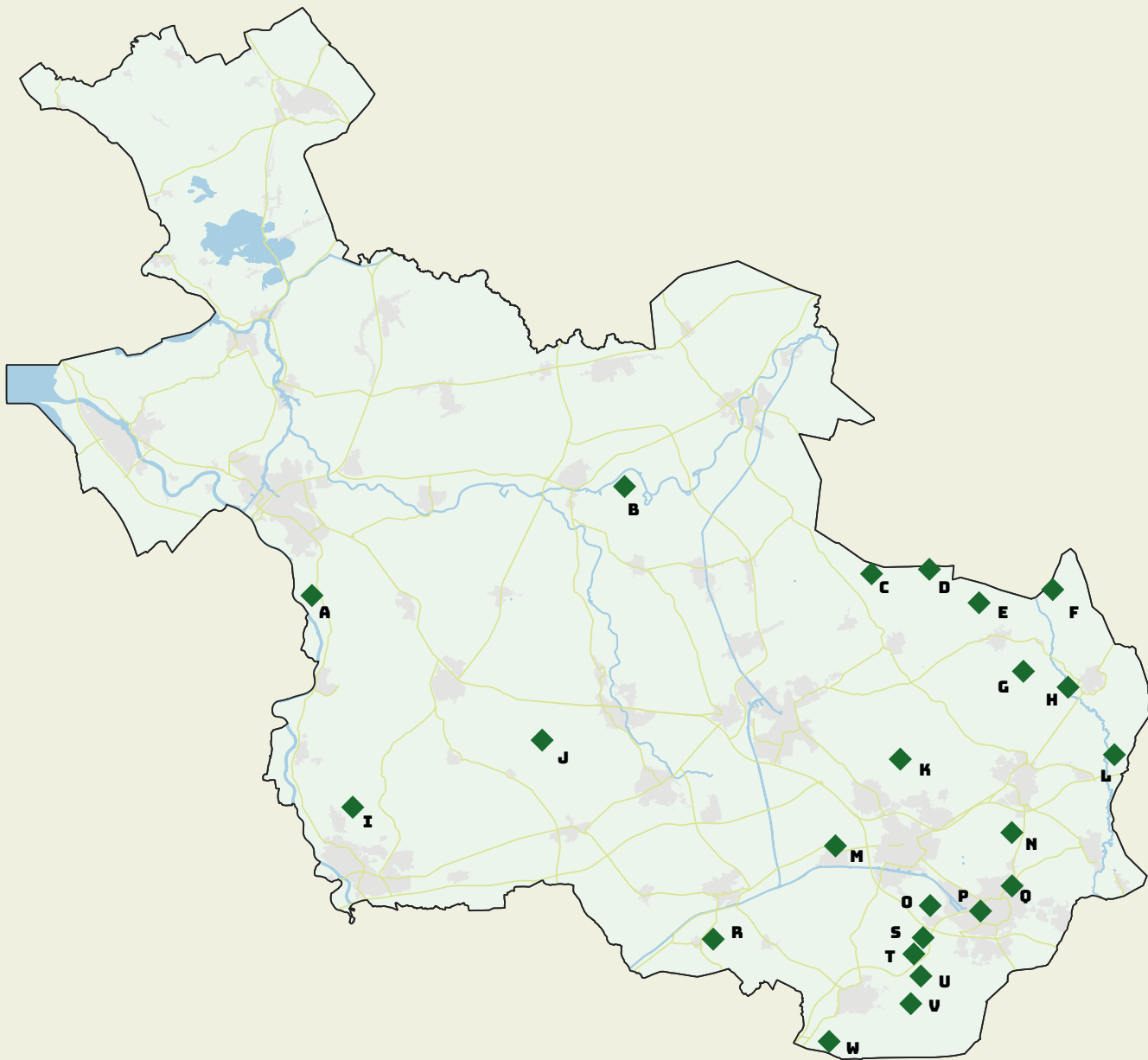
Michael Sijbom
Directeur-bestuurder Stichting Landschap Overijssel

DEEL

1

PROLOOG De opkomst van de industrie en de verdeling van de gemeenschappelijke ‘woeste’ gronden veranderden het negentiende-eeuwse landschap van Overijssel. Heide en moerassen werden voor de landbouw ontgonnen. Op hetzelfde moment kopen Twentse fabrikanten uitgestrekte terreinen rond hun buitenhuizen en creëren hier een nieuw landschap met bossen, vijvers en vergezichten. Het is dan ook kort na 1900 dat de kapitaalkrachtige bovenlaag van de bevolking initiatieven ontplooit om wat nog rest van de natuur te behouden. Het wordt urgent als landgoederen ten prooi vallen aan vastgoedhandelaren. Dit gebeurt landelijk maar ook in Overijssel en is in 1932 aanleiding tot de oprichting van het Overijssels Landschap.

KAART MET DE GEBIEDEN DIE IN DIT DEEL WORDEN BESCHREVEN

A Landgoed Windesheim	I Landgoed Den Hoek	Q Stokhorst
B Landgoed Junne	J De Sprengenberg	R Nijenhuis, Diepenheim
C De Wiernte	K Het Molenven	S Landgoed Teesink
D Cirkels van Jannink	L Her Lutterzand	T Landgoed De Weele
E Springendal	M Twickel	U Landgoed Zonnebeek
F Huize Brecklenkamp	N De Lonnekerberg	V Het Buurserzand
G De Hunenborg	O Landgoed Het Stroot	W Landgoed Het Lankheet
H Landgoed Singraven	P Volkspark Enschede	

HET ONTSTAAN

Het is zaterdag 24 september 1932 wanneer een dertigtal heren de trap van het Zwolse provinciehuis oplopen en in de zaal van Provinciale Staten een zitplek zoeken. Terwijl het licht speels door de glas-in-loodramen valt, luisteren ze naar de toespraak van eerst de commissaris van de Koningin, baron van Voorst tot Voorst en na hem de heer Van Tienhoven, voorzitter van Natuurmonumenten. Van Tienhoven gaat in zijn verhaal in op de totstandkoming van de provinciale landschappen en het belang daarvan voor de natuurbescherming in ons land en in het bijzonder Overijssel. Hij sluit af met een dankwoord aan de aanwezigen en feliciteert ze met de mooie taak die hun wacht als bestuurslid van de stichting 'Het Overijssels Landschap'.

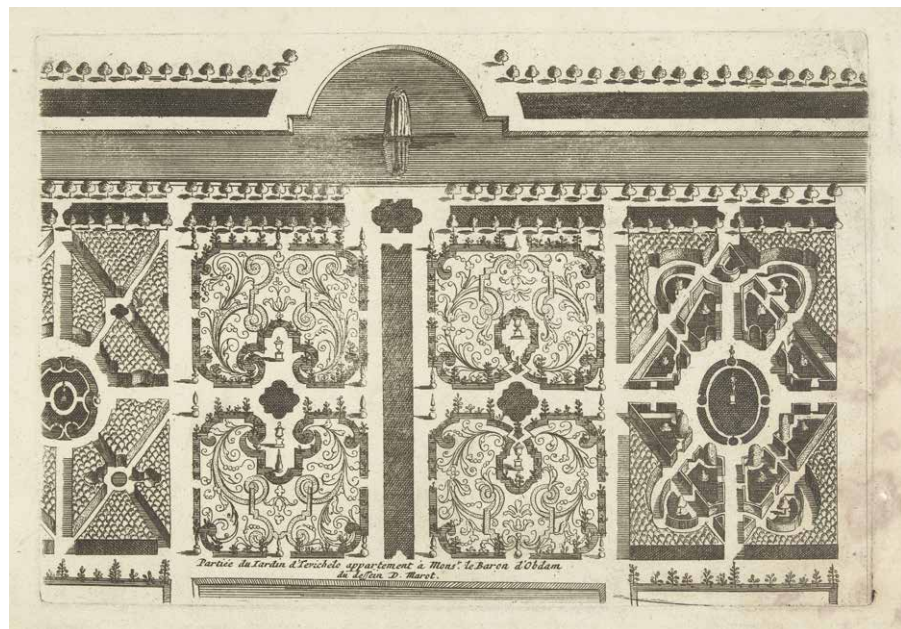

Gerrit Jan van Heek in 1935 geschilderd door Alexis Vollon.

Tussen deze notabelen, een aantal van hen ziet het bestuurslidmaatschap als een 'qualitate qua' van hun functie of stand, bevindt zich ook de Enschedese textiel-fabrikant Gerrit Jan van Heek jr. Het is deze Gerrit Jan die zal uitgroeien tot de centrale figuur in de Overijsselse natuurbescherming en van wie wij tot op de dag van vandaag de hand terugzien in de Overijsselse natuur. Vanuit een eigen visie en strategie, gaf hij de eerste vijfentwintig jaar leiding aan het Overijssels Landschap en hij is dan ook de centrale figuur in dit boek.

Wild of arcadisch?

Eerste gedachten en ideeën over de bescherming van natuur ontstaan al eeuwen eerder vooraf aan die jaren in de twintigste eeuw. Waar in de Middeleeuwen de natuur wordt gezien als gevaarlijk, onherbergzaam en soms ook heilig, verandert dit vanaf de zestiende eeuw. Op grote schaal worden in Europa de bossen gekapt,

De tuin van Twickel is in een barokke stijl ontworpen, waarbij de natuur geheel aan de mens onderworpen werd.

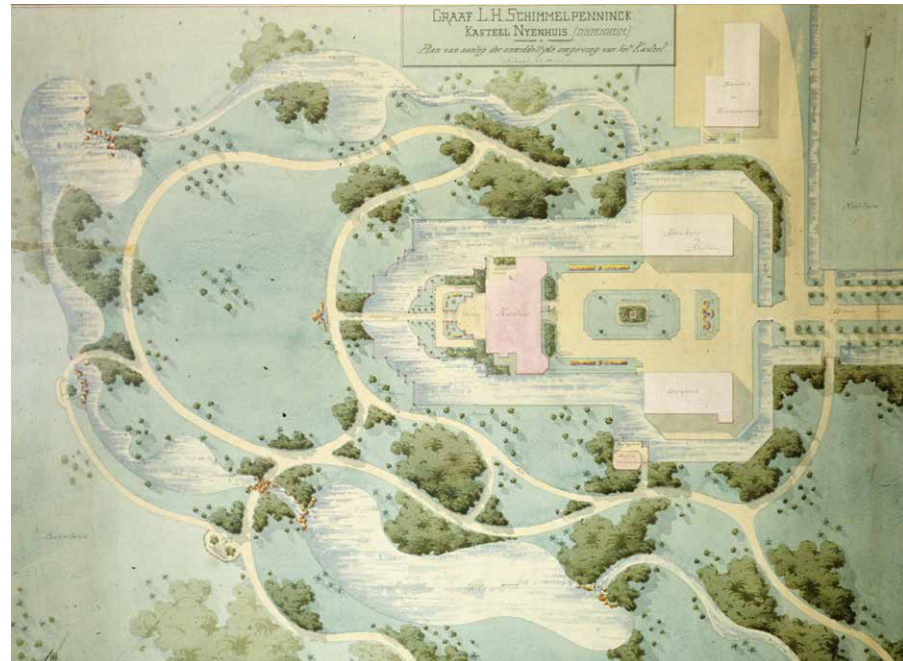

meren drooggelegd en wordt de mijnbouw grootschaliger. Natuur wordt te gelde gemaakt en steeds meer door de mens beheerst.¹

Deze veranderde houding zien we ook terug in de kunst. Waar tot dan toe in de schilderkunst landschappen iconografisch werden afgebeeld, bracht de uitvinding van het perspectief door de Italiaan Brunelleschi een ware aardverschuiving teweeg: het natuurgetrouw afbeelden van de natuur. In eerste instantie waren het de Italiaanse schilders die zich op deze nieuwe techniek toelieden maar zij werden gevolgd door Vlaamse en in hun kielzog Hollandse schilders die met hun schilderijen van landschappen in de duinen, langs rivieren en in de bossen uitdrukking gaven van een veranderd beeld op de natuur. Een ander voorbeeld van deze veranderende houding zien we in de vogelboeken uit de zestiende en zeventiende eeuw waarin vogels natuurgetrouw worden afgebeeld en die daarmee sterk afwijken van boeken uit de Middeleeuwen met hun fantasiedieren.² De wil om de natuur te beheersen zien we ook terug in de Europese tuinarchitectuur in diezelfde eeuwen. De tuinen zijn strak en mathematisch vormgegeven met parterres van geschoren hagen, fonteinen en beeldengroepen. Het meest bekende voorbeeld van deze barokke stijl zijn de tuinen bij Versailles en ze worden dan ook wel als de Franse landschapsstijl omschreven.

Het arcadisch landschapsbeeld, waar natuur en cultuur samen het landschap vormen, komt in dit schilderij van Meindert Hobbema met de watermolen, vermoedelijk Singraven, goed naar voren.

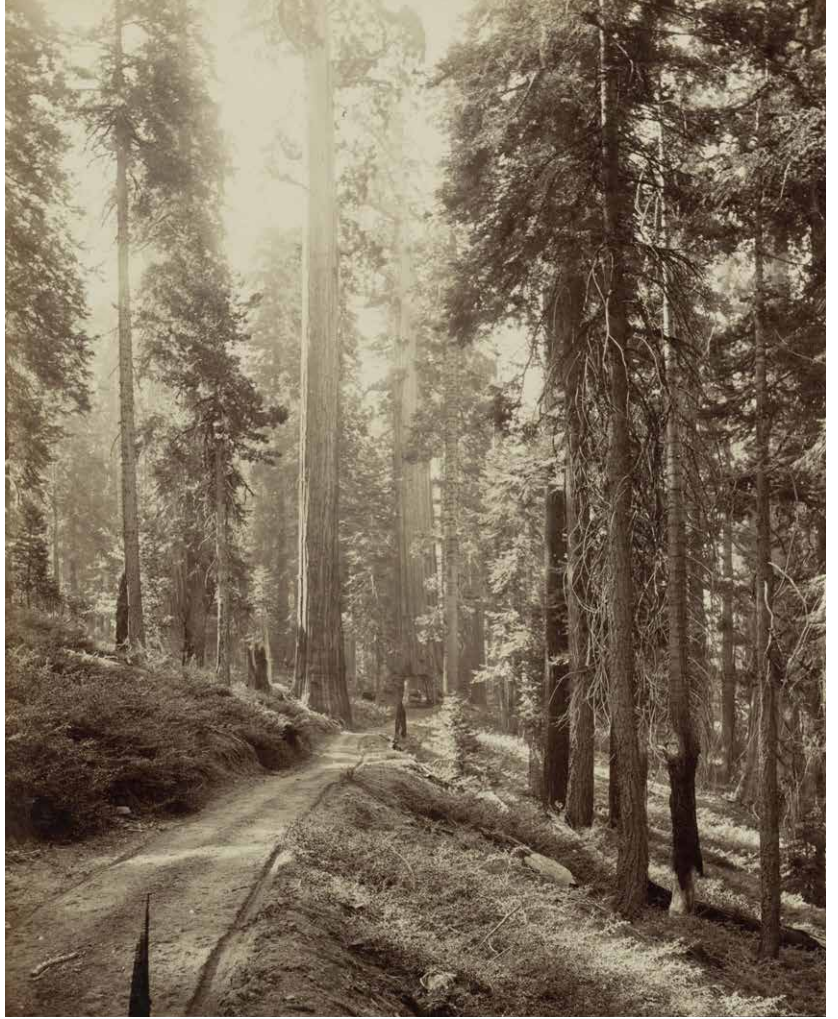
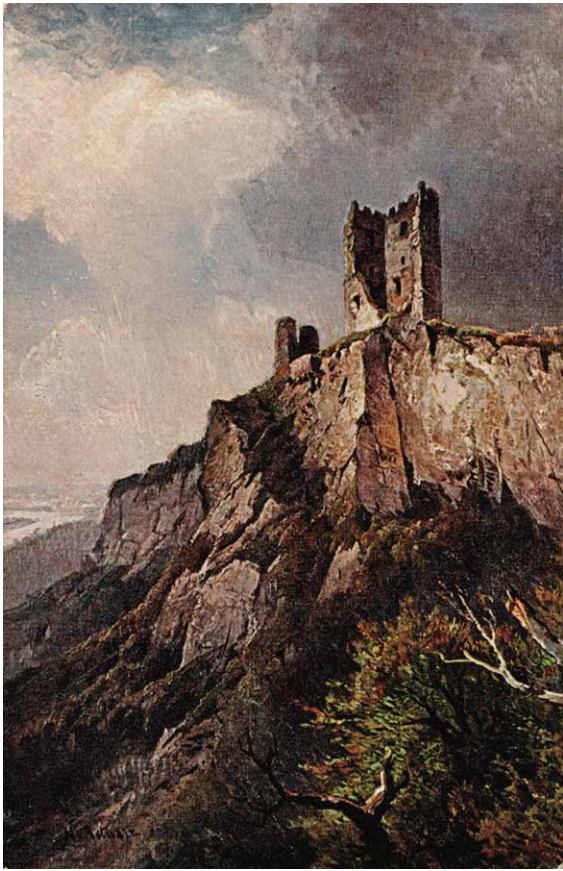
De tuin van kasteel Nijenhuis in Diepenheim is in een gemengde landschapsstijl ontworpen door Hugo Poortman. Bij het huis ligt een formele geometrische tuin waar het omliggende landschapspark met vloeiende lijnen een arcadisch landschap vormt.

Als tegenreactie komt in Engeland in de achttiende eeuw een nieuwe tuinstijl op. Het is de invloedrijke landschapsonwerper Lancelot 'Capability' Brown die een tuinstijl ontwikkelt waarin de beheersing van de natuur op het eerste oog een minder grote rol speelt. De achttiende eeuw is een tijd waarin Groot-Brittannië radicaal verandert van een agrarische in een industriële samenleving en waar de koloniale bezittingen zorgen voor een grote rijkdom bij de Engelse aristocratie en upper class. Zij laten Brown vele bestaande en nieuwe landhuizen voorzien van tuinen in de 'English Garden'-stijl. Het zo ontstane romantische natuurbeeld wordt in Engeland ook buiten de tuinen doorgezet als men grote aantallen houtsingels aanlegt en zo het landschap inricht volgens de regels van de tuinkunst.

In deze landschapsstijl worden eerder door Engelse landschapsschilders nagebootste Hollandse landschappen door tuinontwerpers gebruikt als model voor de inrichting van de tuin en vervolgens ook in de decennia daarna in heel Noord-Europa gekopieerd. In Overijssel is de introductie van deze nieuwe stijl te zien op het landgoed Windesheim bij Zwolle waar Jacob Otten Husly in 1789 een ontwerp maakt voor een tuin met een losse, natuurlijk ogende opzet met slingerpaden en kronkelvijvers. Op een kunstmatig aangelegde verhoging, een bergje, stond een solitude of 'klein open verblijf'.³ Het resultaat is een arcadisch landschap waarin romantische opvattingen over de natuur centraal staan. Toch verraden ook in deze landschapsstijl duidelijke compositietekeningen en sjablonen de behoefte de natuur te beheersen.

Met het arcadische beeld wordt de natuur ook positiever geassocieerd en de wildernis vaker als puur gezien. Door het veranderende beeld op de natuur gaan ook meer mensen het landschap beleven en beschrijven in reisverhalen en wordt de natuur gepopulariseerd. Waren tot eind achttiende eeuw de 'landschapstoeris-

ten' vooral jongeren uit het gegoede milieu die als afsluiting van hun opvoeding een grand tour door Europa maakten, in de negentiende eeuw trekken steeds meer mensen eropuit om Nederland te verkennen. Daarbij vormde Katechismus der natuur van de predikant J.F. Martinet generaties lang een belangrijke inspiratiebron voor brede lagen van de bevolking. Anderen zoals de Friese dominee Hebelius Potter hadden meer een zwerversnatuur. In boeken zoals Wandelingen en kleine reizen door sommige gedeelten van het vaderland doet hij verslag van de natuur die hij onderweg tegenkomt en zo draagt ook hij bij aan de popularisatie van de natuur.

Vroege natuurbeschermingsinitiatieven

In de negentiende eeuw ontstaan de eerste initiatieven om de natuur te beschermen, aanvankelijk in Duitsland maar later ook in de Verenigde Staten. Zo is het de Duitse natuuronderzoeker Von Humboldt die in 1814 voorstelt natuurmonumenten te bewaren. Daarbij grijpt hij terug op het woord natuurmonument dat in 1802 was geïntroduceerd als 'monument de la nature' door François René de Chateaubriand. Het duurt echter nog tot 1836 voordat in het toenmalige Pruisen een eerste 'Naturdenkmal' daadwerkelijk beschermd wordt wanneer de overheid de beroemde rotspartij Drachenfels langs de Rijn nabij Bonn aankoopt. Zo werd voorkomen dat de rots met middeleeuwse burchtrüine en landschaps- en

De Drachenfels langs de Rijn bij Bonn is het eerste Naturdenkmal dat beschermd werd om de karakteristieke ruïne en het landschap eromheen te behouden. Het behoud van natuurmonumenten kreeg vanaf het begin van de negentiende eeuw steeds meer aandacht.

natuurschoon zou verdwijnen als bouw materiaal voor de bouw van de Dom in Keulen. In de Verenigde Staten wordt het concept van National Park ontwikkeld als in 1864 de staat Californië, van de federale overheid, Yosemite als wildland park overgedragen krijgt. Het is echter Yellowstone dat in 1872 als eerste National Park werd uitgeroepen.

Tegelijk met het opkomende besef dat gebieden beschermd moeten worden, zien we in Engeland ook de aandacht ontstaan voor de bescherming van afzonderlijke soorten. De Society for Prevention of Cruelty to Animals is in 1824 de eerste organisatie die zich inzet voor een betere behandeling van (landbouw)huisdieren. Later zal in Engeland de aandacht zich ook gaan richten op de bescherming van wilde vogels. Vooral als in het midden van de negentiende eeuw het bezit van vogelboeken en verrekijkers groter wordt en mensen zelf de natuur gaan verkennen.

Nederland, laatbloeiër ...

Vaak wordt de natuurbescherming gezien als een tegenreactie op de industrialisatie en omdat deze in ons land in vergelijking met de ons omringende landen, laat op gang komt, blijven hier de natuurbeschermingsinitiatieven nog lang achterwege. Ook de in Engeland populaire veldbiologie wordt in ons land minder beoefend. De eerste aanzetten tot een veranderend landschap zien we in Nederland vanaf de jaren 1820 buiten de steden plaatsvinden. Zo worden heide, moerassen en andere zogenoemde 'woeste gronden' ontgonnen tot landbouwgrond of met dennen bebost. Veengebieden worden tot turven gestoken en kanalen, spoorlijnen en verharde wegen op grote schaal aangelegd. Maar het zal tot het midden van de negentiende eeuw duren voordat ook hier de industriële ontwikkeling echt op stoom komt.

In de Verenigde Staten kregen imposante gebieden als Yosemite en Yellowstone de status van National Park en de landschaps- en natuurwaarden werden goed beschermd. De sequoia's in Mariposa, onderdeel van Yosemite, zijn nog steeds behouden.

Bij de ontginningen kwam steeds meer landbouwgrond beschikbaar. Op dit schilderij van Gerard Cornelis Krol een pastoraal en romantisch beeld van een Twentse boerderij.